

AZ OLASZ LIBERÁLISOK EURÓPA SZELLEMI EGYSÉGÉRŐL

Az olasz liberális teoretikusok és politikusok eszmerendszere két lényeges és egymással ellentétes ponton kapcsolódik Európa egyesítésének gondolatához. Az eszmék egyik része elutasító: Európát sem gazdaságilag, sem politikailag *nem lehet* szoros egységet alkotó államrendszerre szervezni, mert a különböző szinten fejlett, illetve a belső viszonyait tekintve eltérő mértékben homogén vagy inhomogén országok csakis lehetőségeik szerint és saját döntéseik alapján vehetnek részt a földrész országainak ilyen vagy olyan jellegű szerveződéseiben, kooperációiban, tehát minden erre vonatkozó másféle törekvést nagyon nagy elővigyázattal kell fogadni. Az eszmék egy másik része viszont igenlő: a kultúra, a szellemi élet területén Európa, főleg annak nyugati része a szembetűnő változatosság mélyén is csaknem ezer éve egy *elégge nagyfokú egységet* mutat, ami nem korlátozza az egyes nemzetek vagy más jellegű egységek kulturális önállóságát és fejlődési lehetőségeit, ugyanakkor előmozdítja pozitív kölcsönhatásaikat, tehát ezt a – nyilván nem problémamentes, olykor nagyon is kirívó ellentétekkel terhelt – dinamikus állapotot igyekezni kell *fenntartani*, sőt – a részek autonómiájának tiszteletbentartásával és az új körülmények figyelembevételével – még jobban *elő kell mozdítani*. A politika és a kultúra más-más integrációs lehetőségeket tartalmaz, a kultúráé a kevésbé erőszakos és az átfogóbb, illetve elégge távol áll attól, hogy nagyfokú homogenizálódás és uniformizálódás elősegítője legyen.

Az olasz liberalizmus, főleg elméleti alapjait tekintve, *jól kidolgozott eszmerendszer*. Szellemi forrásai között – ebben alig tér el az angol, francia vagy német liberalizmustól – a legfontosabb a reneszánsz humanizmusa, a reformáció kálvinista változata, a karteziánizmus és a felvilágosodás racionalizmusa, az újkori természetjog, a kanti moralitásészme, a francia forradalom szabadság- és egyenlőség gondolata, a hegeli dialektika – vagyis közel egy fél évezred leghaladóbb eszméiből mindaz, ami az autonóm egyénre, a szabadságra, a haladásra és az új kezdeményezésére vonatkozóan valamilyen formában megfogalmazódott.¹ Megalapozói és kifejtői a szellemi élet legkülönfélébb területein tevékenykedtek, más és más problémák iránti fogékonyságuk előnyösen járult hozzá az eszmerendszer gazdagításához; munkásságuk végül is együtt átfogta a társadalmi élet egészét,

---

¹ G. De Ruggiero: *Storia del liberalismo europeo*. Milano, Feltrinelli, [1962]. 15–33. p.

illetve megfelelő érzékenységgel és szakszerűséggel tudtak közeledni a legsajátosabb problémákhoz is. A liberalizmus tanainak kimunkálásában részt vettek szépírók (Vittorio Alfieri, Ugo Foscolo, Alessandro Manzoni, Giacomo Leopardi), publicisták és politikai teoretikusok (Pietro Verri, Vincenzo Cuoco, Annibale Santore di Santarosa, Giuseppe Mazzini), jogászok (Gian Domenico Romagnosi, Cesare Beccaria), közgazdászok (Melchiorre Gioia, Vilfredo Pareto) és filozófusok (Antonio Rosmini, Vincenzo Gioberti, Bertrando Spaventa). A koncepció átfogó és hatékony jellegéről, a XIX. században méltán elért óriási hatásáról ezt írta későbbi nagy teoretikusa, Benedetto Croce: Ha voltak is hibái, ezek „nem kisebbítették a liberalizmus mozgalmának alapvető nemességét, óriási erkölcsi értékét, ami behatolt a költészetbe, felfegyverezte a logikát és a tudományt, makacsul visszatért a cselekvés területére, s készült az uralkodásra és a hódításra. Költők, teoretikusok, szónokok, publicisták, propagandisták, apostolok és mártírok tettek tanúságot ezen eszmék mélységes komolysága mellett ...”². Neves politikusok értek el kiváló eredményeket gyakorlati téren a liberalizmus elvi alapjait követve (Camillo de Cavour, Silvio Spaventa, Giovanni Giolitti), és az első világháborút követő összeomlásig valóban a legjobb elvi vezérfonalnak bizonyult a liberalizmus sokrétű eszmerendszere az olasz fejlődést előmozdítani akaró vállalkozásokban. De több tekintetben még a következő korszakokban is: így a fasizmus uralma idején és a második világháború után ki tudott lábolni a válságokból, megújulva kínált elméleti alapot a további társadalmi progresszióhoz.

Az olasz liberalizmus *Európa kultúrájának legjavából* kiindulva fogalmazta meg mindig a maga fő elveit és határozta meg alapértékeit, és ezen orientációján lényegében soha nem változtatott. Az *értékrendjében* mindenkor magas helyen álló *progresszió* eszméje segítette tudatosítani az Itáliai félsziget tartományainak két legnagyobb problémáját: a részek különállásának nehézségeit és a fejlődés élvonalától való mind nagyobb lemaradást. A reneszánsz korában legelől álló Itália egy idő múlva messze kullogott Nyugat-Európa legfejlettebb országai mögött, és ez a lemaradástudat, illetve elmaradottságélmény egyszerre inspirálta a liberálisokat arra, hogy előmozdítsák a régiókon belüli *társadalmi haladást*, valamint *Itália egyesítését*. (A társadalmi haladás fontosságát még az egyesítést vitató federalisták is támogatták.) Az egység hívei éppen az egyesítésben látták a haladás legfőbb feltételét, és Európa vezető országaira hivatkoztak, amikor a liberális eszmék szerint felépülő állam vezetése alatt álló Itália majdani képét felvázolták. A nagyon nehezen és sok vonatkozásban még nem elég szoroson egyesített országot nem szívesen látták volna az olaszok egy nagyobb integráció többé-kevésbé korlátozott tagjaként, viszont az a gondolat egyáltalán nem volt számukra idegen, hogy *magas*

---

² B. Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. (3. ed., riv.) Bari, Laterza, 1932. 20. p

szintű kultúrájuk ne szigetelődjék el más országok, így az övékénél nagyobbak és erősebbek kultúrájától sem.

A Risorgimento korában sokoldalúan kidolgozott, majd a későbbiekben továbbfejlesztett olasz liberalizmus elmélete mind *orientációs bázisát* tekintve, mind *alapelveinek tartalmánál fogva* olyan volt, hogy egy kultúrája szerint *virtuális Európa részének* tekintette magát. Több jelentős képviselője (Giovanni Amendola, Adolfo Omodeo, Federico Chabod) mellett két legnagyobb XX. századi teoretikusa – Benedetto Croce és Guido De Ruggiero – több alapvető munkája is (nem szólva számtalan kis írásukról) közvetlenül és nyomatékosan kifejezi ezt. De Ruggiero a liberalizmus első nagy válsága idején, illetve az olasz faszizmus érezhető megerősödése időszakában, 1925-ben adta ki fő művei egyikét, *Az európai liberalizmus történetét*, ennek egyik fejezete az olasz liberalizmus fejlődésrajza. Croce 1932-ben tette közzé – Thomas Mannak ajánlva – *Európa története a tizenkilencedik században* c. munkáját, s benne – a történetek bemutatásán túl – a liberalizmus fénykorának állított emléket. De Ruggiero másik nagy műve, *A filozófia története* (1918-tól, 15 kötetben) az európai gondolkodás történetét követi végig, nagyon tudatosan. Croce mint irodalomtörténész Goethe „Weltliteratur”-fogalmát vette védelmébe már az első világháború idején, majd 1927-ben elméletileg is megfogalmazva értelmezte elsősorban úgy, hogy az a nemzeti irodalmak legjavának organikus egysége, s ezt azzal dokumentálta *Költészet és nem költészet* c. (1923) és *Antik és modern költészet* c. (1941) két tanulmánykötetében, hogy együtt szerepeltette bennük a régi és újabb korok különböző nemzetiségű nagy íróit, Homérosztól Carducciig, görögöket és rómaiakat, illetve újabb kori európaiakat, a nagy nemzetek képviselői mellett nem feledkezve meg olyan kisebb nép képviselőjéről sem, mint a norvég Ibsen. Határozott véleménye, hogy „a tizenkilencedik század irodalma nagymértékben egységes, nem csupán a kritika és az ízlés, hanem a lelkiállapotok és kifejezésmódok tekintetében is, akár francia, német, angol vagy olasz íróról legyen is szó”.³ Nem alaptalanul állapította meg Crocéről az általa egyébként soha nem kedvelt Piero Gobetti: „A Risorgimento szerencsétlen próbálkozásai után Croce a mi kultúránk által felszínre hozott legtokéletesebb európai típus.”⁴ Idős korában a mester már csak arra vállalkozott, hogy újrafogalmazza az olasz Partito Liberale programját és elnökként évekig irányítsa a pártot. A fiatalabb De Ruggiero élénk figyelemmel kísérte Európa egyesítésének a háború után így vagy úgy felmerülő gondolatát; 1946-ban pedig elméleti tanácsadója lett a *La Nuova Europa* c. folyóiratnak.

---

³ B. Croce: *Letteratura mondiale*. In: I Quaderni di Gaia. [Vol.] 9. (1995). 116. p.

⁴ P. Gobetti: *Croce oppositore*. In: „Opere di Piero Gobetti edite ed inedite.” [Vol.] 3. Opere critiche. Parte 1. Arte, religione, filosofia. [Torino], Baretta, 1927. 173. p.

Az olasz liberalizmus *eszmarendszere* és pontosan megfogalmazott *értékrendje* egészében véve olyan, hogy szinte kezdettől fogva *összhangban áll* egy *kulturális alapon laza egységet alkotó Európa* eszményével. Az antifeudális erőket összefogni törekvő, polgári haladást sürgető fiatal liberalizmus, amely maga is a régi rend korlátai ellen küzdött, semmiféle megkötéssel nem akarta kedvét szegni a haladásért együttműködni hajlandó egyéneknek vagy csoportoknak, majd a történelem során kialakult egyéb akadályozó tényezők miatt (relatív lemaradás, liberális válság, fasizmus, erős baloldal stb.) vállalta a szorosabb integráció helyett a lazább együttműködést, mégpedig részben azért, hogy ne riassza el lehetséges szövetségeseit, részben pedig – és sokkal inkább – azért, hogy ezzel is igyekezzen kitérni az őt korlátozni szándékozó erők hatalma elől. Együttműködni csak a baloldallal nem akart: visszautasította mind a „liberális forradalom” (rivoluzione liberale) közeledését (Piero Gobetti), mind a „liberális szocializmus” (socialismo liberale) szövetségét (Carlo Rosselli, Guido Calogero, Aldo Capitini) a két háború között, valamint igyekezett távolságot tartani ez utóbbi átalakult változatától, a „szociálliberalizmustól” (socialliberalismo) a második világháború után (Norberto Bobbio, Piero Calamandrei); a kommunistákkal soha nem vállalt semmiféle kapcsolatot.⁵

Értékrendje – időnkénti kisebb módosulásai ellenére – mindig nagyon nyilvánvalóan kifejezte a *nagyfokú viszonylagos önállóság* eszméjét és követelményét. Értékeinek köre és rendje nagyon keveset változott, inkább a történelem eseményei tágították ki vagy vonták szűkebbre érvényesülésük tartományát. Az individualitás, a szabadság, a történetiség, a kezdeményezőkézség, a haladás és a differenciált egység soha nem hiányzott az értékrepertoárból, sőt ezek mindig az értékhierarchia legfelső rétegeiben kaptak helyet, s hozzájuk képest kerültek más szintre, illetve hozzájuk kapcsolódhattak újabbaként egyéb fontos értékek, mint például a tekintély, a kritika stb.

A liberális eszmék *kibontakozásának* időszakában – a kezdetektől az olasz egység relatív megszilárdulásáig – a szabadság és az individualitás állt az érték-hierarchia csúcán, s valamivel lejjebb, de tőlük elválaszthatatlanul az autoritás és az erkölcsösség, majd a kezdeményezőkézség, az autonómia, az önkéntes együttműködés és a haladás. Jól összefoglalja mindezt Bertrando Spaventa *Principii di Etica* c. munkája. A liberalizmus első nagy válsága idején így ír erről kissé nosztalgikusan visszatekintve Guido De Ruggiero: „Azoknak a formáknak és intézményeknek az életképességébe vetett bizalmon túl, amelyeket fejlődése során a liberalizmus létrehozott, bennünk, modern emberekben él az a meggyőződés, hogy

---

⁵ E. Garin: *Prefazione* [al volume di G. De Ruggiero: „Storia del liberalismo europeo”]. Milano, Feltrinelli, [1962]. XVIII–XXVI. p. – P. Anderson: *The Affinities of Norberto Bobbio*. In: *New Left Review*, 170. (July/August 1988.) 14–17. p.

a szabadság halhatatlan értéket képvisel, mert megegyezik magával a szellemi aktivitás értékével, ami saját magából bontakozik ki, önmagából fejleszti ki saját normáját, saját mértékét és saját sorsát. S ha a liberalizmus történelmi megnyilvánulásai és velejárói le is kell hogy tűnjenek, az az alapvető meggyőződés teljes bizonyosságot nyújt számunkra, hogy a szabadság képes lesz új utakat, új formákat és új intézményeket létrehozni. Azt tapasztaljuk, hogy a szabadság az emberi tevékenység bármelyik területén megteremti a fejlődés és a haladás lényegi feltételeit. Szabadság híján a vallásos hit szolgáló hódolattá és megalázkodássá lesz; a tudomány dogmává merevedik; a művészet utánzássá laposodik; a gazdasági javak előállítására értelmetlenné válik; az emberi közösségek élete állati csoportosulások színvonalára süllyed. A szabadság kiterjedő erő, ami differenciálódik és megsokszorozódik a maga eredményeiben, kiemelve azok mindegyikének újdonságát és eredetiségét, ami nem egyéb, mint a szellem megnyilatkozása, az individuum sajátos és személyes jegye.”⁶ Az önálló egyént saját erkölcsi meggyőződése szabályozza, sőt ez játszik szerepet abban is, hogy az állam által képviselt és a politika által érvényesített közérdeket megértse és elfogadja.

A második nagy periódusban – a két világháború közötti válságok idején – csak *kis mértékben* módosult az értékrend. A szabadság továbbra is az első helyen maradt; az individualitás, az aktivitás, a haladás vagy a kölcsönhatáson alapuló egység sem került lejjebb; a változás inkább abban mutatkozott meg, hogy – az értékrepertoár némi bővülésével – új értékek kerültek be és kaptak jellegzetes helyet, mindegyikük egy-egy régebbi mellé állítva, mintegy annak *pontosító kiegészítéseként*, negatív tartalmú interpretálhatóságának egyféle korlátozása végett. Így társult a szabadság és az individualitás mellé a kritika, az aktivitás mellé az egyensúlyteremtés, a történetiség mellé a hagyományőrzés, a differenciált egység mellé az antagonizmusok és a szélsőségek elutasítása. Nagyobb hangsúlyt kapott az erkölcsi érték, viszont a korábban sokra tartott tekintély most annyira leértékelődött, hogy csaknem negatív minősítést kapott. Ezt a felfogást Croce *Etica e politica* c. tanulmánykötete koncentrált formában kifejezi. Erre a kihívásokkal még jobban számoló liberalizmusra illik igazán az ő egyik megállapítása: „ez a tanítás valóban politikántúli és politikafeletti, mert túlnó a formális politikaelmélet keretén, sőt valamilyen értelemben még a formális etikáén is, mert átfogó világ- és valóságsszemléletet jelent, amiért is joggal megérdemli a világnézet nevet”.⁷ Gondosan elhatárolták álláspontjukat e kor liberálisai mind a szűkkörűen pragmatikus politikától, mind az olyan szabadságeszméktől, amelyeket a fasizmus vagy a szocialista baloldal hirdetett.

---

⁶ G. De Ruggiero: *Storia del liberalismo europeo*. 419–420. p.

⁷ B. Croce: *A szabadság hitvallása*. In: Croce: „Történelem és szabadság.” (Szerk. és bev.: Csécsy Imre; ford.: Bíró Pál és Kinszki Imre.) Bp., „Századunk”, 1940. 33. p.

A *harmadik* nagy korszak – a második világháború utáni néhány esztendő – liberális értékfelfogása alapvetően nem, de azért *észrevehetően megváltozott*. Ekkor, a húszas-harmincas évek viszonyaitól eltérően, nem csupán egy hasonló háború pusztításaira és a fasizmus diktatúrájára kellett reagálni, hanem egy még pusztítóbb háború következményeire, a fasizmus utóhatásaira, valamint a világ, de különösen Európa drasztikus kettéosztására is. Ezért fogalmazódott meg elsődleges érték követelményként a humanitás, kapott nagyobb hangsúlyt a differenciált egység, és csak utána következett a szabadság, a haladás, az individualitás és így tovább. E mellé az értékátrendeződés mellé fontos kiegészítésként kapcsolódott az a változás, amelynek értelmében az összetett értékeken belül máshová kerültek a hangsúlyok. A szabadságról szólva azt emelték ki, hogy nehezen, sok ellentmondás árán születik meg, de végső soron mégis érvényre jut. Az individuumnak főleg a belső értékeit kezdték hangsúlyozni, illetve a benne lappangó óriási lehetőségeket. Még jobban kiemelték az ellentétesség előrevivő hatását, valamint a szembenállásnak azt a szerepét, hogy a benne rejlő kihívásnak nagy hatása van a jó, a pozitív felszínre hozásában. De Ruggiero írja le ezeket jól áttekinthetően az *Il ritorno alla ragione* c. tanulmánykötetében. Közvetlenül Európára vonatkoztatva is összefoglalta ezt az értékrendet 1947-ben abból az alkalomból, hogy kommentálta azt az 1946-ban Genfben tartott igen színvonalas nemzetközi konferenciát, amelyet az európai szellemiségről tartottak. Az olasz előadó, az irodalomtörténész és esztéta Francesco Flora által feltett kérdésre, „Mi maradt meg az európai szellemből?“, ezt az utólagos választ adta: „Flora előadása emlékeztet minket a nevére: ez a humanista szellem. Ez az a név, amelynek jelentése nem szűkült betű szerintivé, hanem egyetemes jelentésű maradt, amilyen Herder művében volt. Valóban, Európa a világnak az a része, amely képességeinek teljességében megvalósította az embert, a maga nagy belső feszültségeivel, azzal az örökös erőfeszítéssel, hogy felülmúlja önmagát. Azt az embert, aki lelkében több lelket egyesít: az odüsszeuszit, amelyben az új iránti olthatatlan szomjúság uralkodik, és ugyanakkor a földművelőt, aki szilárdan kötődik a földjéhez; világbirodalmakat teremt és lerombolja azokat az individualitás szabadsága és korlátozhatatlansága nevében; a tudomány teremtője és a hit mártírja; a látszatok könyörtelen kritikusa és álmodozó, aki megvalósítja elképzeléseit; atom, amely a többi atom közé keveredve tömeget alkot, és gondolat, ami elkülöníti és megkülönbözteti az atomok tömegén belül; olyan lény, aki képes beleszülyedni a legnagyobb nyomorba és aljasságba, és képes saját erejéből újra felemelkedni, mert bensőjének titka a jóság, a nagyság és a méltóság eszménye, amit soha nem tagad meg. Ez és sok minden más elmondható még; mindezen ellentétek egysége az ember, mert nem engedi magát legyőzteni általuk, hanem uralja őket az erő, a fejlődés és az emberi haladás elemeivé átfor-

málva.”⁸ Az ellentétességében és problematikussága ellenére is a legjobbakra képes embertől várták az európai szellem újra-humanizálását, Európa változatoságában is egységes szellemiségének további megtartását.

Az olasz liberalizmus szellemi horizontjának megrajzolásában és elvi alapjainak kidolgozásában jelentős szerepet kapott a *filozófiai* hagyomány, illetve újrafogalmazásai során aktívan közreműködött több *dialektikus* gondolkodó, ezért mint eszmerendszert minden változatában jellemezte egy nagyfokú fogékonyság az *ellentétesség*, a *sokféleség*, a *nyitottság* és a *haladás* iránt. Croce ezt írta róla: „Abban, amit liberális világnézetnek nevezünk, az újkor egész filozófiája és vallása tükröződik; az a filozófia és az a vallásosság, amelynek középpontjában a *dialektikus fejlődés* eszméje áll. Ez az eszme ad szemünkben célt és értelmet az életnek, felfokozza ritmusát és megneemesíti tartalmát, a szellemi erők ellentétét és összecsapását használván fel hajtóerő gyanánt. Ebből az elméleti alapból táplálkozik a liberalizmus gyakorlati magatartása, amely semmi jót sem vár az erők megrendszabályozásától, gúzsbakötésétől és minél szűkebb korlátok közé szorításától, hanem inkább bizalommal fogadja és örömet támogatja az erők és irányok sokféleségét s szívesen bocsát teret rendelkezésükre: hadd vetélkedjenek, hadd próbálják ki egymás erejét s kooperáljanak egyetértő viszályban.”⁹ Viszont egyértelműen és nyíltan elhatárolta magát a liberalizmus *politikailag* a fasizmustól és a szocializmustól, *világnézetileg* a fanatikus vallásosságtól és a marxizmustól, *filozófiailag* a pozitívizmustól, a pragmatizmustól és az aktualizmustól, *művészeti téren* a hagyományos formákat mereven követő klasszicizálástól és a formabontó avantgárdtól; általában véve: a formalisztikus hagyománykövetéstől, a futurista jellegű jövőkultustól, illetve az eklekticizmus minden változatától. Jól meg tudta különböztetni a *szerves együttfejlődést*, a *kihívások* és *kölcsönhatások* megtermékenyítő *rendszerét* az eklektikus együttlétezésétől. Európa szellemi nagyságát és humanizáló hatását éppen a kölcsönhatásokon alapuló együttfejlődésben látták. „Világos – hangsúlyozza Croce 1930-ban –, hogy a történelmi érzék és az európai érzés: egy; hiszen a leggazdagabb és legnemesebb emberiségtörténet sűrűsödött össze azzá, amit történelmi Európának nevezünk. Európa termelte ki magából a liberális eszményt és vállalta magára a kultúraalkotás és -terjesztés hivatását; és nem gondolható el Európában olyan nemzet vagy állam történelme, amely másképpen mint a nagy európai életorganizmus keretében megérthető és értelmes lenne. Még maga a világháború is, ahelyett, hogy a különbségeket élezte volna ki, alapjában ezt a közös európai emberséget hozta felszínre: közös erényeket, hibákat, bűnöket és problémákat. Ha megtagadjuk a történelmet, kétségkívül következetes dolog meg-

---

⁸ G. De Ruggiero: *L'unità dello spirito europeo*. In: Janus Pannonius, 1947. 4. sz. 561–562. p.

⁹ B. Croce: *A szabadság hitvallása*. 33. p.

tagadnunk Európát is, – de oly következetesség ez, aminőt az örültek sajátos logikájában és okoskodásában van alkalmunk megcsodálni.”¹⁰ Európa humanizáló és asszimiláló hatását, jól kifejlesztett értékeinek egyetemes tartalma mellett, a sokszínűsége, változatossága, az egyetemes értékeket sokféleképpen megjeleníteni képes kultúrája tette lehetővé, hiszen így egyrészt többféle kapcsolódási lehetőséget kínált a csatlakozni és újítani óhajtók számára, másrészt – s ettől nem vált később sem egysíkúvá – a csatlakozó befogadása után meghagyta viszonylag önállóan a tőle kapott többletet. Így lett Európa, még a homogenizálásra törekvő diktatúrák káros hatásai ellenére is, a nagy változatosságok és éles ellentmondások kontinense.

Úgy látták a liberálisok, hogy még a legnagyobb krízisek sem tudták megtörni Európának ezt a sokféleség formájában jelentkező s mindenekelőtt szellemiségében megnyilvánuló egységét. Croce a politikai kép és a kulturális kép különbözőségének megtévesztő voltára hívta fel a figyelmet 1932-ben. Aki összehasonlítja Európa első világháború előtti és utáni politikai térképét, első pillantásra két különböző Európát lát. „Ellenben az, aki a külsődlegesből és másodlagosból belép a belsőbe, és felkutatja az európai lélek szenvedélyeit és tetteit, az gondolatban azonnal helyreállítja a két látszólag különböző Európa közötti folytonosságot, s jól megfigyelve, nem hagyva magát megtéveszteni a felületes benyomásoktól, a két változatban ugyanazokat a vonásokat találja, akkor is, ha a háború utániak a megelőzőekhez képest elkeserítőbbek.”¹¹ Európa szellemi egysége ennek ellenére – bár nehezebben – továbbra is megőrizhető.

A második világháború után már nem lehetett ilyen szemlélettel Európát egységesnek felfogni, illetve a mélyebb és rejtett folytonosságon alapuló további fejlődésében reménykedni, az olasz liberálisok egy ideig mégis optimisták maradtak. De Ruggiero vitatta Jean M. De Salis 1946-ban megfogalmazott azon véleményét, amely szerint – mint azt Alexis de Tocqueville megjósolta – két nagy nép, az orosz és az amerikai ellentétes alapon és más-más irányba fejlődik, ami közvetett módon veszélyezteti Európa egységét, különösen az orosz, mert az távolodik mind rohamosabban az európai értékektől.¹² Az olasz gondolkodó azonban bízik az ilyen szakadás elkerülhetőségében; reméli, hogy Európa nem viszi végig azt a kettéválási folyamatot, ami a világ egészében valamennyire már a két háború között, a mi földrészünkön pedig a második világháború után tényleg megindult. „De Salis tétele – hangzik az ellenvetés – el akarja idegeníteni Európától Keletet,

---

¹⁰ B. Croce: *Történelemellenesség*. In: Croce: „Történelem és szabadság.” 27–28. p.

¹¹ B. Croce: *Storia d'Europa nel secolo decimonono*. 350. p.

¹² J. M. De Salis előadása Genfben 1946. szeptember 5-én. In: „L'ésprit européen. (Rencontres internationales de Genève.)” Neuchatel – Genève, Ed. de la Baconnière – Libr. A. Jullien, [1947]. 98–101. p.

amely összetevő eleme. De ily módon felfogva idegen a Nyugat is, amely – egyszer már elszakítva a köteléket – tovább lazítja az érintkezést. Azonban a Nyugatban bizonyos fokig benne van a Kelet: a tömeg, az állam, a társiaság és az igazság problémái magának az individualizmusnak és a liberalizmusnak a kebelén belül merülnek fel. És a Keletben is bizonyos értelemben benne van a Nyugat: az évszázados szokások kérgének széttörése, rátérés az iparosítás és a nemzetévtől útjára, vagyis a Kelet is kezdi érezni a kritika és a szabadság ösztönző hatását. Az európai szellem által érvényesült történelmileg az, hogy merészen vállalta ezen ellentétes elemek saját hatókörébe való bevonását, és ez tartósan csak annyiban marad meg, amennyiben – túllépve a jelen időleges holdfogyatkozásán – újra visszanyeri életképes szintetizáló szerepét.”¹³ Ezt nem sokkal a háború után még el lehetett képzelni, bár később már magának a liberalizmusnak sem volt olyan nagy szerepe az európai egység gondolatának napirenden tartásában. A közeledés és a részbeni egységesítés – efelől nem hagy kétséget Francesco Flora genfi előadása – a liberálisok szerint csakis a szellemi élet területén kísérelhető meg: „Tehát nem arról van szó, hogy valamilyen gigantikus méretű nemzetet, egy olyan Európát hozunk létre, amely egy hatalmas Svájchoz hasonlítana, ahol a nemzet nyelvei és tradíciói összes változatát egy új nemzeti tudatban egységesítenénk, amely mindezek ellenére mégis szemben állna más népegyeségekkel. Hanem inkább arról van szó a jelenlegi történelmi helyzetben, hogy olyan föderációt teremtsünk, amely minden eszmei és gyakorlati erejével igyekszik megvalósítani azt a humánus elvet, amely az európai szellemiségnek a forrása és amely nem lehet más, mint a szellem egyetemességének elve, egészen addig, amíg ez az elv át nem hatotta azoknak a népeknek a lelkét is, amelyek Európa történelmén kívül esnek és amely elv tudatosan meg nem valósul az emberiség széles rétegeiben.”¹⁴ Az európai kultúra aztán tovább sugározhatja a maga egységesítő hatását a világ más tájaira is.

Amikor a hidegháború utáni években a politikai enyhülés legalább Nyugaton reális közelségbe hozta Európa valamilyen vonatkozású egyesítésének lehetőségét, akkor már az olasz liberális politika a korábbiaknál jóval kisebb szerepet játszott az ország életének alakításában, sőt a liberalizmus eszméi is inkább közvetett úton és kevésbé erősen hatottak. Ekkor jutott nagyobb szerephez – bár most sem a liberálisokkal együttműködve – a *szociálliberalizmus*, amely – főleg a demokrácia érvényesítéséért küzdve – hangsúlyozta a liberális értékek között mindig kiemelt progressziót, nyitottságot, sokféleséget, toleranciát, illetve az ezeknek alapot adó és megfelelő kereteket biztosító demokráciát (Norberto Bobbio, Piero Calamandrei, Giovanni Sartori). Objektíve a liberalizmus sem állt már nagyon

---

¹³ G. De Ruggiero: *L'unità dello spirito europeo*. 559. p.

¹⁴ F. Flora előadása Genfben 1946. szeptember 3-án. In: „L'ésprit européen.” Id. kiad., 57–58. p.

távol a szociálliberalizmustól, hiszen a történelmi tanulságok levonása és az új helyzet értékelése nyomán realistább, racionalistább s talán szkeptikusabb is lett, de a kultúra mindennél nagyobb mértékű fejlesztésének szorgalmazásáról továbbra sem mondott le.¹⁵ Ez utóbbit tekintve a liberalizmus már csak közvetetten kapcsolódott Európa szellemi egysége erősítésének gondolatához, de ugyanakkor szerencsére ez az intenciója találkozott a további nemzetközi enyhülés azon újabb tendenciájával, amely „az eszmék szabad áramlását” támogatta (a Helsinkii Egyezmény „harmadik kosara”). Sőt, ezen túlmenően – mintha utólag akarná őket igazolni és megleckéztetni a történelem – még a gazdasági és politikai egyesítést elutasító koncepciójukkal sem maradtak egyedül a liberálisok, hiszen a baloldali erők egy része is hasonló állásponton volt, így például az anarchizmusra is hajló Emanuele Severino nem győzte hangsúlyozni, hogy Európát *gazdaságilag* talán egységessé lehetne tenni, de politikailag már jóval kevésbé.¹⁶ Olaszország politikáját azonban lényegileg nem zavarták ezek az ellenvetések. Tagja lett minden olyan gazdasági és politikai szövetségnek, amely Európa bizonyos országait valamilyen alapon szorosabb egységbe fogta: így az Európai Mozgalomnak (1948), az Európai Szén- és Acélközösségnek (1951), az Európai Gazdasági Közösségnek (1957), az Európai Közösségnek (1967) és végül az Európai Uniónak (1983).

A *szociálliberalizmus* képviselői – akik a liberálisoktól megtanulták az individualitás és az autonómia tiszteletét, a szocialistáktól pedig a körülmények figyelembevételének fontosságát¹⁷ – nem idegenkedtek Európa *több szinten* megkezdett egységesítésétől. Norberto Bobbio 1989-ben, vagyis hat évvel az Európai Unió megalakulása után, *nem teljesen problémamentesnek*, de több tekintetben mégis *pozitívnak* ítélte a politikai egyesítés első lépéseit, sőt a világméretű integrációban való részvételt is, hiszen szerinte a különböző természetű gyakorlati problémák a szoros nemzetközi együttműködés különböző szintjein lennének a legjobban megoldhatók. „Most Európa egy lépést tett előre – mondta egyik interjújában Bobbio –; így most olasz állampolgárok is meg európai állampolgárok is vagyunk, noha csak félig, hiszen egy nagyon korlátozott hatalmú [európai] parlamentre szavazunk. Ha valóban meg vagyunk győződve arról, hogy az igazság nagy problémái nemzetköziek, akkor a világ állampolgárait az ENSZ képviselőire kellene szavaztatnunk”, de – fűzi hozzá – a probléma ilyen szinten még korántsem megoldott. „Azt akarom mondani, hogy amit a jogászok mind ez ideig állampolgári jognak neveztek, az csak a nemzeti állampolgárságra korlátozódik, nemzetközi

---

¹⁵ U. Cerroni: *Verso un nuovo pensiero politico*. In: „Socialismo liberale.” (A cura di G. Bosetti.) [Milano], Ed. l'Unità, [1989]. 128–130. p.

¹⁶ E. Severino: *Che cos'è l'Europa?* In: Severino: „La tendenza fondamentale del nostro tempo.” [Milano], Adelphi, [1988]. 114–116. p.

¹⁷ U. Cerroni: *Verso un nuovo pensiero politico*. 128–129. p.

állampolgárság még nem létezik.”¹⁸ Az Európai Unió valóban nem az állampolgárok egyetemes szabadságjogainak biztosítása terén érte el a legjobb eredményeket.

A hatvanas évektől kezdve egyre nagyobb szerephez jutó szociálliberalizmus *értékrendjében* más a sorrend, mint a liberalizmuséban volt. Első helyen a demokrácia áll, aztán az igazságosság következik, majd a nyilvánosság problémái, de mellettük fontos helyet kap a kultúra is. A nemzeti autonómia és a nemzetközi integráció arányát a feltételektől teszik függővé. Norberto Bobbio néhány munkája (*Le ideologie e il potere in crisi, Liberalismo e democrazia*) jól összefoglalja mindezt. Szükségesnek tartják Nyugat-Európa bizonyos fokú gazdasági és politikai integrálását, de a megvalósítás mértékét tekintve nagy óvatosságra és körültekintésre intenek. A szellemi egységesülést illetően „Helsinki szellemében” gondolkodnak.

Korunk fő jellemzője – állapítja meg Severino – a technológiai folyamatok egyre tökéletesebb megszervezése és a hagyományos ideológiák fokozatos leépítése. Ez a tendencia Olaszországban elég nagy ellenállásba ütközött, de azért nem állt meg.¹⁹ A technicizálódás és ökonomizálódás nagy mértéke ellen a szociálliberalizmus is fellépett. Például Norberto Bobbio sem helyeselte, hogy átalakulása során maga a liberalizmus is inkább az ökonomizálódás nyomásának enged, nem pedig a demokratizálódást szélesíti: „Míg a liberalizmus és a szocializmus összeházasítása mostanáig épp oly nemes volt, mint amennyire szalmalángszerű, addig a liberalizmus és liberizmus fokozódó azonosulása cáfolhatatlan tény.”²⁰ Liberálisok és szociálliberálisok ezen a ponton kapcsolódhattak ahhoz a hagyományhoz (ez a két világháború között kapott utóljára hangsúlyt, főleg a liberálisok részéről), amelynek értelmében fejleszteni kell a demokráciát, és ezzel összefüggésben kulturálisan is, ideológiailag is nevelni kell a tömegeket, egyaránt fejleszteni kell realitásérzéküket és a sokféleség iránti nyitottságukat.²¹ Ez lehet egyik fontos biztosítéka annak is, hogy nem zárulnak önmagukba a nemzeti kultúrák, hogy létezhet és működhet – és nem csupán az elit szintjén – az európai szellemiség.

Európa szellemi egységének gondolata tehát a liberalizmus visszaszorulása után sem merült feledésbe; inkább csak kevesebbet beszéltek róla, illetve – de nem a búvópatakként jelen lévő liberális eszmék hatása nélkül – *közvetettebben, gyakorlatibb formában* tettek egyre többet azért, hogy a lehetőségekhez képest meg is

---

¹⁸ *Intervista a Bobbio „Adesso la democrazia è sola”*. In: „Socialismo liberale.” Id. kiad., 101., 102. p.

¹⁹ E. Severino: *La tendenza fondamentale del nostro tempo e il senso del futuro*. In: Severino: „La tendenza fondamentale del nostro tempo.” Id. kiad., 52–53. p.

²⁰ N. Bobbio: *Liberalismo e democrazia*. Milano, Angeli, 1985. 62. p.

²¹ P. Anderson: *The Affinities of Norberto Bobbio*. 18–20. p.

valósuljon. Újabb szószólói arra törekedtek, hogy a *nemzeti keretek* adta lehetőségeket használják ki minél jobban ahhoz, hogy az európai népek kultúrája közelebb kerüljön egymáshoz. Kedvezett ennek a törekvésnek néhány újabb tendencia: tompult az ideológiai kritikák éle, visszaszorultak a militáns filozófiák, nagyobb teret kapott a tolerancia, fokozódott az érdeklődés a nemzetközi eredmények iránt stb.²² Nagyobb mértékben érvényesülni kezdett ismét a liberalizmus két évszázados hagyományából az a mélyen meggyökeresedett törekvés – és ezt a szociál-liberalizmus is támogatta –, hogy *nyitottnak* kell lenni *minden új és minden más* iránt, akceptálni kell a világ minden lényeges eredményét, és nekünk az *európaikat* a legkönnyebb.

A liberalizmus nyitottsága és új iránti fogékonysága már a századfordulótól kezdve előnyösen érezte hatását, hiszen a fejlődés spontaneitásán túlmenően ennek inspirációja is nagymértékben hozzájárult ahhoz, hogy az olasz kultúra minden téren olyan sokszínűvé alakult, hogy a maga *egyéni* módján *leképezte a kontinens egészének szellemi panorámáját*. Az ilyen jellegű inspiráció – noha rejtetten – a második világháború után még intenzívebben érvényesült. Nagyon hamar megjelentek az olasz szellemi életben azok az új törekvések, amelyek a világ élvonalához való tartozás igényét és tényét fejezik ki. Az adaptáció és a kreativitás képességét, valamint a teljességre és szerves egyesítésre irányuló szándék érvényesülését nagyon jól mutatja, hogy milyen hamar és milyen fontos szerephez jutott – természetesen sok egyéb mellet – az a két *komplex* szellemi áramlat, amely egymást kiegészítve a kultúra egész történetének egységes perspektívát tud adni: a múltat a jelennel összekötő *hermeneutika* és a konkrétan értelmezett jelent a korszerű jövővel együtt felfogó *posztmodern* szemlélet. Gianni Vattimo mindkettőnek európai szintű reprezentánsa. Az írók közül például Italo Calvino életműve nyújt nagyívű áttekintést az emberiség történetének különböző dimenzióiról, illetve elgondolható perspektíváiról. Umberto Eco filozófusként is meg szépíróként is új oldala felől mutatja be az egyént mint önmaga megértésére törekvő és kommunikatív cselekvő társas lényt. A modern olasz művészet eredményeit főlegesen ebben a vonatkozásban méltatni.

Emellett folyik az a sokirányú *gyakorlati „aprómunka”*, amely nyomán Európa *múltja* részleteiben is jól megismerhetővé válik, és a *jövő lehetőségeit* is kellő konkrétsággal elemzik, mérlegelik. A múlt feltárását illetően példa lehet egyrészt a hatalmas dokumentum- és fordításirodalom, másrészt a kontinens múltjára specializált tudományos munkákat prezentáló több sorozat (például „Europa delle corti”); a jövő vizsgálatát illusztráló példák a földrész jövőjét tanulmányozó kutatóintézetek (ilyen a Bolzanóban működő Institut International d’Études Euro-

---

²² N. Bobbio: *Profilo ideologico del Novecento*. [Milano], Garzanti, [1990]. 239–244. p.

péennes „Antonio Rosmini”). A kulturális örökség paradigmája persze önmagában még nem biztosít „királyi utat” a korszerű európai szellemhez való eljutás terén, de megmutatja, milyen nyomvonalon lehet felé haladni.

Európa országainak egy csoportja már negyven évvel ezelőtt elindult a mind szorosabb és mind szélesebb körű gazdasági és politikai integrálódás útján. Évszázadok alatt kifejlődött bonyolult szellemi egységét néhány évtizednyi kettéosztottsága időszakában sem veszítette el. *Magaskultúrája* a közeli múltban is az önállóság és a kölcsönhatás, a helyi és az egyetemes, a hagyománymegtartás és a korszerűsítés természetes dialektikája szerint alakult. A modern gyakorlati élet, a mindennapok szűkkörű pragmatizálódása viszont olyan *szubkultúra* gyors kialakulását segítette elő, amely nagyon alacsony szellemi szinten képes egyformává tenni minden európaikat, sőt a világon bárkit, aki átengedi magát neki. Egyáltalán nem kicsi annak a veszélye, hogy ez a szubkultúra olyan népszerűsége és hatalomra tesz szert, hogy kiszorítja méltán megérdemelt helyéről a liberálisok által védelt európai szellemiséget. Lehet az olasz liberálisok szellemi Európáját nosztalgiaival felidézhető emlékképként kezelni, lehet gondolatilag is nehezen felfogható virtuális entitásként értelmezni, lehet benne szinte megvalósíthatatlan, távoli célt látni, de ezen túlmenően lehet olyan *mementónak* is tekinteni, ami Európa magaskultúrájának, az abban rejlő évezredek szellemiségének a megmentésére és sok lehetőségű továbbfejlesztésének fontosságára figyelmeztet, és egyben felhív a túl egységes szubkultúra megfelelő formájú és mértékű elutasítására is, mert ha ez utóbbi jegyében egységesül az európai szellemiség, akkor ritkán üdvözölhetünk majd kontinensünkön – kissé a Thomas Mannt köszöntő József Attilához hasonlóan – már nem a „fehérek”, hanem a „szürkék között egy európaikat”.

I liberali italiani sull'unità spirituale dell'Europa

Le prime generazioni dei liberali italiani si affaticavano a promuovere l'unificazione dell'Italia, e quelle seguenti ritenevano loro compito far prosperare il paese e conservare la sua indipendenza. Verso il concetto dell'unità dell'Europa loro si atteggiavano in modo duplice: da una parte rifiutavano tutte le forme dell'integrazione economica e politica; dall'altra affermavano che l'Europa, rispetto al suo spirito, era in sostanza unitaria da molto tempo: ciò naturalmente non vuol dire che non esistono, entro quest'unità indipendenti culture nazionali, scambievolmente ispiranti l'una dall'altra. Questa concezione fu affermata e sviluppata dai liberali italiani del Novecento – prima di tutto da Benedetto Croce e da Guido De Ruggiero – sino alla fine degli anni quaranta. Più tardi i rappresentanti del social-liberalismo, rafforzatosi negli anni cinquanta, riprendevano i pensieri riferiti all'unità e molteplicità dello spirito europeo e li congiunsero con l'aspirazione di sviluppare la democrazia, ma nello stesso tempo accettarono anche il principio della necessità dell'integrazione dell'Europa sul campo economico e politico (li riassume prima di tutto Norberto Bobbio).

La concezione di valori del liberalismo italiano – che mise sempre in evidenza la libertà, l'autonomia, l'ispirativo effetto reciproco, l'umanità e la progressione – si è molto inserita nella vita spirituale italiana; ella conservò la sua efficacia anche dopo la sua andata in seconda linea e ispirava anche tanto la disposizione, la proclività verso la molteplicità della cultura del paese, quanto la pretesa di appartenere alla spiritualità europea e di svilupparsi tramite l'effetto reciproco con altre culture nazionali. I pensieri dei liberali italiani riferiti all'unità spirituale dell'Europa ci richiamano l'attenzione anche al fatto che anch'oggi dobbiamo difendere e sviluppare quell'unità che si nasconde nella molteplicità delle culture nazionali, ma bisogna farlo soltanto al livello della cultura alta, nel campo della cultura intera, e nessunissimo modo si può rispettare e ammettere invece di una certa unità delle forme della cultura bassa, della cultura posticcia che ormai è molto unitaria e rende tutto e tutti unitariamente indistinto e grigio.